

Jelena Zlatković Winter

Centar za istraživanje migracija
i narodnosti, Zagreb

Primljeno: 10. 06. 1987.

DIJASPORA I ŽIDOVİ NA PODRUČJU JUGOSLAVIJE

SAŽETAK

U radu je pokušano prikazati dijasporu Židova kao složenu i trajnu pojavu. Kroz religijske, kulturološke, ekonomske i nacionalne karakteristike specifične za održanje i kontinuitet Židovstva, obrađene su i pojave antisemitizma, asimilacije i cionizma. Povijesno-sociološki pregled života Židova na području Jugoslavije do drugoga svjetskog rata, prikazan je u drugom dijelu rada. Nakon drugoga svjetskog rata, i stvaranja države Izrael, započinje novo razdoblje u povijesti Židova. Dolazi do masovnih useljavanja Židova i formiranja novoga nacionalnog središta u Palestini. U završnom dijelu rada naznačeni su problemi adaptacije novih imigranata u Izraelu, njihova eventualna daljnja migracija, te su istaknuti, po mišljenju autora, neki mogući predlozi za daljnja istraživanja te problematike.

Vremenska analiza migracija dala bi nam svakako zanimljive rezultate, bilo o individualnoj bilo o kolektivnoj migraciji (do razmjera čitavih naroda) koje bismo mogli pratiti u rasponima od samo nekoliko mjeseci do nekoliko stoljeća. Primjere za to imamo neposredno u našoj sredini — od recentnih iseljavanja Srba i Crnogoraca s Kosova, obojenih kompleksnim ideološkim i nacionalnim dimenzijama, do poslovične seobe Slavena iz školskih udžbenika. Bez namjere da se fenomenom migracije bavimo kao kuriozitetom, dijaspora Židova (istini za volju rijetko promatrana kao *migracijski fenomen*) pripada među najzanimljivije, najsloženije i — vremenski gledano — najtrajnije pojave u svojoj povijesti. Iako su o tzv. židovskom pitanju ispisane mnoge i mnoge studije diljem svijeta, koje se bave nacionalnim, kulturološkim, religijskim, ekonomskim i drugim razinama toga fenomena, mislimo da čak ni u svjetskoj literaturi nema značajnijih radova koji bi spomenute povijesne, socioekonomske i kulturne faktore pokušali ujediniti na razini fenomena migracije. Stoga je rad koji smo poduzeli neka vrsta inicijalnog pisanja o fenomenu — pregled koji će, nadamo se, pred lupu znanstvenih istraživanja tek izbaciti moguće probleme. U takvu povijesno-sociološkom pregledu židovskih migracija koje, kako će se pokazati, nakon dvije tisuće godina traju i dan-danas, posebno nas je zanimao položaj Židova s područja današnje SFRJ, pa se konačni odjeljak o jugoslavenskim Židovima u dijaspori nameće kao neka vrsta cilja.

Da bismo razumjeli i objasnili održavanje židovskih zajednica, potrebno je razmotriti razmještaj, broj, jezik i religiju Židova, kao i njihov socioekonomski profil i relacije s određenom državom unutar određenog geografskoga i povijesnog konteksta. Isto tako, za razumijevanje razvoja suvremenog židovskog društva, nužno je proučiti kako funkcioniraju lokalne židovske institucije, uključujući obrasce kako su vođene i financirane, autoritet rabina i obrazovni sistem, budući da su sadašnje židovske organizacije, bez obzira jesu li socijalne, kulturne ili nacionalne, indikatori dinamike unutar židovske zajednice.

Da bi se prikazao njihov život, problemi i perspektive, nužno je početi od specifičnoga historijskog toka Židova, koji će biti prikazan tek koliko je za izlaganje nužno, jer je namjera članka pregled nekih općežidovskih pojava i problema.

Formiranje dijaspora

Etnogeneza židovskog naroda počinje u 2. tisućljeću prije nove ere (6; 22; 48). Živjeli su zajednički, na području Palestine, izloženi mnogim stranim utjecajima tadašnjih sila: Egipta, Asirije, Babilona, Grčke i Rima. Međutim, još u vrijeme židovske države u starom vijeku, trgovina (pod utjecajem Feničana), naročito u doba helenizma, dovodi Židove u prve veze s mediteranskim zemljama. Najveća židovska naselja nastajala su tamo gdje je strujao najveći trgovački promet: u Aleksandriji, a zatim u Rimu (22). Židovi su dva puta nasilno raseljeni. Pošto ih je Nebukadnezar II u 7. stoljeću prije nove ere deportirao u Babilon, s padom Babilonskog carstva perzijski car Kir dopustio im je da se vrate u 6. stoljeću prije nove ere. Zatim, propašću antičke židovske države (kada je 70. godine nove ere Titus, nasljednik Vespazijana osvojio i porušio Jeruzalem i mase Židova odveo u ropstvo), započinju njihova lutanja.¹ Povijest židovskog naroda ušla je tako u novo razdoblje života, bitno različit od dotadašnjeg — u razdoblje židovske dijaspor,² koje traje već oko dvije tisuće godina i fenomen je bez usporedbe u bilo kojeg drugog naroda. Sav nacionalni život Židova od tada se koncentrira u gradove, a jezik Židova u dijaspori zamijenjen je jezicima novih sredina s mješavinom tradicionalnih hebrejskih riječi.

Židovske zajednice formiraju se u Italiji, Španjolskoj, Francuskoj, Njemačkoj, a poslije i u Poljskoj, Rusiji i Grčkoj (u kojoj su već postojali ostaci židovskih zajednica još iz grčko-rimskih vremena) (6). U 8. stoljeću nove ere, područje između Kaspijskoga i Crnog mora zauzima turski narod Hazari koji preuzimaju židovsku vjeru. Ruski knezovi u 10. stoljeću razaraju njihovu prijestolnicu. Hazari prelaze na islam a djelomično se stapaju i sa Židovima.³

Već od 6. stoljeća započinje prisilno pokrštavanje Židova, a križarski ratovi uništavaju židovske zajednice u Njemačkoj; Židove izgone i iz Francuske, pokolji su u Engleskoj, a krajem 15. stoljeća, progone ih čak iz Španjolske (u kojoj od 8. do 14. stoljeća cvjeta židovska kultura pod vlašću Maura).

Gotovo je sva srednjovjekovna povijest Židova u Evropi ispunjena progona i vjerskom netrpeljivošću. Zabranjeno im je posjedovati zemlju i baviti se obrtom, pa su upućeni na trgovinu i novčarstvo. Najbolje uvjete života i razvoja imali su u Španjolskoj, u doba maurske vladavine. Kulturni život Židova i Maura imao je već u 8. stoljeću značajne rezultate: obnovila se tradicija babilonskih škola, a sa njom i razvitak znanosti u svim smjerovima. Razvoj židovsko-maurske kulture trajao je sve do potiskivanja Maura, prisilnog pokrštavanja Židova i njihova izгона. Izgnani iz Španjolske, manji se dio Židova iselio u sjeverne zemlje (posebno u Holandiju), dok se veći val izgnanika usmjerio istočnim i jugoistočnim pravcem preko Sredozemnog mora, preko južne Italije, odakle su poslije nekoliko desetljeća također prognani, i

¹ Na području Palestine ostao je mali broj židovskih zajednica, koje poslije dolaze pod vlast Bizanta. Bizant vlada Palestinom do dolaska Arapa, koje u 11. stoljeću protjeruju križari, koji zauzimaju Jeruzalem i definitivno protjeruju sve Židove (6).

² Izraz koji obuhvaća rasute pripadnike nekog naroda izvan njihove postojbine, koji su zadržali svoju vlastitu kulturu, vjeru, tradiciju i običaje (48; 83).

³ Za hazarsku problematiku vidi: Koestler: *The Thirteenth Tribe*, a za suvremenu romantiziranu interpretaciju vidi: Pavić: *Hazarski rečnik*.

preko obalnih područja sjeverne Afrike, Male Azije i istočnog dijela Balkanskog poluotoka. Bjegunci su pristizali uglavnom morskim, rijetko kopnenim putovima, i to najviše u dvije najvažnije pomorske luke Balkana — Istanbul i Solun, ali i u ostale pokrajine Turskog Carstva, koje tako za sve Židove srednje i zapadne Evrope postaje relativno sigurno sklonište jer ih je islam tolerirao (21). Pretpostavlja se da se samo u Tursku doselilo oko 100.000 Sefarda⁴ (30:31), koji su zajedno sa Židovima starosjediocima (iz vremena Bizanta), i Židovima koji su pridolazili iz Njemačke, osnivali nove židovske zajednice.⁵

Poslije Španjolske, najveći židovski centar u srednjem vijeku bio je u Njemačkoj. Njemački Židovi — Aškenazi,⁶ pošto su prošli kroz nevolje križarskih ratova, u nastupajućim razdobljima žive izdvojeni od okolnog stanovništva. U 14. stoljeću za vrijeme kuge, za čije širenje bijahu izravno optuživani, bježe iz Njemačke i sklanjaju se u najbliže krajeve Poljske (odakle su dobili poseban poziv od vlasti) i Češke, gdje već žive Židovi protjerani još u vrijeme prvoga križarskog rata. Iz srednjovjekovnih židovskih zajednica u Poljskoj nastao je u 16. stoljeću najveći aškenaski centar u istočnoj Evropi, koji je zauzeo ulogu primata ranijeg sefardskog centra u Španjolskoj. Ipak i tamo sredinom 17. stoljeća dolazi do progona u kojima su, osobito Kozaci, pobili na tisuće i tisuće Židova (6).

Situacija u kojoj dominiraju etape diskriminacije (iako je bilo i etapa relativno mirnog života — u Španjolskoj, Holandiji i u nekim područjima Turske, itd.) započela se postepeno mijenjati jačanjem građanskog utjecaja u pojedinim zemljama. Francuska revolucija donosi Židovima formalnu građansku ravnopravnost i pred njima se otvaraju nove mogućnosti u trgovačkom, finansijskom i općedruštvenom životu (45). No u srednjoj Evropi: u Njemačkoj, Austro-Ugarskoj i Rusiji, antisemitizam je iz mnogih razloga ostao konstanta koja ih je neprestano pratila i bivala sve oštrija što se više približavao prvi svjetski rat. Zato Židovi u sve većem broju iseljavaju u zapadnu Evropu i prekomorske zemlje.

Bilo koji diskutirani aspekt židovstva, automatski povlači pitanja održanja i kontinuiteta. Kroz dvije tisuće godina bez vlastite države, bez živoga zajedničkog jezika i vlastite zemlje, Židovi su postepeno gubili ili mijenjali svoja prijašnja obilježja. Njihova promjenljiva situacija prouzročila je mnogobrojne prinudne ili dobrovoljne migracije zbog kojih se židovska dijaspora dalje širila iz zemlje u zemlju. Prilagođavajući se društvenom životu raznih sredina i novim prilikama, židovske zajednice u zemljama dijaspore postajale su i međusobno sve raznolikije. Ipak, uza sve nastale razlike, stvarno ili legendarno zajedničko porijeklo, kulturno naslijeđe i slična sudbina diskriminirane manjine bijahu dovoljno jaki faktori koji su heterogene židovske zajednice povezivali u cjeline.

Židovski identitet

Bitne elemente koji su formirali židovsku zajednicu Kautsky pronalazi i u dugom zadržavanju karakternih osobina nomadskih beduina, od kojih su Židovi potjecali: »Jedan žilav konzervativizam koji je kod pastira još dublji nego kod zemljoradnika i koji je veoma pogodan za održavanje starih navika i us-

⁴ Sefardi (hebrejski naziv od *Sefarad*, što znači Pirenejski poluotok) jesu etnička grupa Židova, potomaka izbjeglica iz Španjolske i Portugala.

⁵ U tom razdoblju obnavlja se Židovska zajednica u Palestini u kojoj se naseljava velik broj Židova koji su napustili Španjolsku.

⁶ Aškenazi — hebrejski naziv za Židove u srednjoj, sjevernoj i istočnoj Evropi i njihove potomke. Od Sefarda se razlikuju tradicijom, obrednim propisima i jezikom.

tanova, čak i onda kad nastupe velike promene» (22: 205). U osobine koje su Izraelci primili iz doba beduinštva i zadržali ih, Kautsky navodi i osobitu »naklonost« za robnu trgovinu koja istovremeno proširuje horizont iznad lokalne i profesionalne skućnosti i otkriva trgovcu znanje najraznovrsnijih društava, najraznovrsnijih stupnjeva kulture i načina proizvodnje (22: 220). Židovi, međutim, nisu bili samo trgovci već i pripadnici raznih slojeva gradskog stanovništva, a to je i danas jedno od najvažnijih židovskih obilježja. U tome leži korijen njihovih najbitnijih »rasnih osobina«, koje kako tvrdi Kautsky, zapravo, »...ne predstavljaju ništa drugo već do vrhunca razvijene osobine gradskog stanovnika usled dugog gradskog života i odsustva priliva seljaka« (22: 246).

Situacija karakteristična za srednji vijek, kada se nije postavljalo pitanje jesu li Židovi rasa, narod, religiozna ili etnička skupina (jer je sve to zajedno bio nediferencirani kompleks), bila je u velikoj mjeri protkana religioznim pogledom na svijet, kako Židova tako i ne-Židova. Pod novim okolnostima gradanskog društva pojavilo se u novom vidu i pitanje o osnovi, o biti Židova kao skupine. Tako su neki tvrdili da su Židovi rasa (najčešće radi potrebe da se ukaže na inferiornost te rase kako bi se opravdale nove mjere diskriminacije i progona koje su se pripremale); drugi su tvrdili da su Židovi narod (dobronamjerne tvrdnje, ali zasnovane na nedovoljnom poznavanju svih relevantnih okolnosti koje su se uzimale u obzir — jer Židovi nisu imali ni kompaktni teritorij, ni zajednički jezik); treći da su vjerska zajednica (vjera bijaše samo jedan od oblika za očuvanje grupe egzistencije). U svakom slučaju, varijacije unutar identiteta stare su kao i židovstvo. Biti Židovom ima različito značenje za različite ljude. Židovstvo se, pak, navodi Gans, odnosi na nečije poimanje identiteta i zajedničku identifikaciju s ostalim članovima zajednice. Danas je osjećaj pripadanja židovstvu prvenstveno posljedica, a ne uzrok kohezije te zajednice (41: 330). Te diskusije nisu do danas okončane, pa zato Goldstein preporučuje da bi bilo uputno kloniti se strogih definicija i prihvatiti nacionalnost što je moguće šire, kao slobodan osjećaj zajedničke pripadnosti pojedinca, skupine ili zajednice, pa tako kaže »...ako Židovi kroz punih 4000 godina uporno za sebe tvrde da su narod, ako to tvrde po cijenu progona i patnji, u prilikama kad bi im bilo neuporedivo probitačnije tvrditi suprotno, onda mislim da im se mora vjerovati. Napokon, kad se dio židovstva iz svoje raštrkanosti počeo opet jednom okupljati u zajedničkoj državi, svi ti ljudi s najrazličitijih strana svijeta, vrlo različitih navika i odgoja, gotovo su preko noći otkrili svoju kompaktnost, svoju sposobnost da zajednički žive i da se potvrde kao nacija, dokazujući time da kontinuitet i identitet židovstva kroz 2000 godina dijaspore nije bila fikcija, već opipljiva realnost« (14: 289).

U svakom slučaju, u određivanju sadržaja i atributa židovstva, potrebno je razmotriti komponente njihove grupe kohezije — *vjeru, tradiciju, kulturno nasljeđe, jezik*, kao i pojave koje su je učvršćivale ili rušile — *antisemitizam, asimilaciju i cionizam. Židovska religija* — judaizam, postavlja religiju na najviši nivo; tradicionalni politeizam zamijenjen je monoteizmom. Na još jednu komponentu koja određuje suštinu stare židovske religije upućuje nas Dubnov. To je specifična politička struktura koja proizlazi iz plemenske demokracije i koja se zadržala zahvaljujući, specifičnome geografskom položaju Palestine (na raskršću moćnih despotskih država starog vijeka, omeđena Nilom, s jedne strane, i Eufratom i Tigrisom, s druge) koji je dovodio do tragičnih ratova, pustošenja i porobljavanja cijelog naroda, ali, s druge strane, nije dopustio da se potpuno učvrste vladajuće klase karakteristične za robovlasničku državu. Iz toga proizlazi da su narodne mase, zemljoposjednici i stočari, a poslije trgovci, mogli sačuvati tradicije plemenske demokracije (6: 244).

I dok su druge religije bile nadnacionalne, Mojsijeva je vjera bila religija jednog naroda — nacionalna religija (22; 14; 17), koja u stožeru svoga življenja, a poslije gubitka državne samostalnosti postaje i jedina veza koja ujedinjuje raštrkani narod, a svećenici, rabini, jedini vladajući autoritet, pred svima i nad svima. Između religije i održanja bio je znak jednakosti, pa je vodstvo nacije stoga i pripalo svećenstvu — rabinima. Riječ rabin naime znači učitelj, što jasno ukazuje kako rabinova rana funkcija nije bila primarno religijska. Židovska je religija stavljala naglasak na znanje i proučavnje — u početku Biblije, kasnije Talmuda.⁷ Taj kult knjige s vremenom se produbljavao i prerastao u kult učenja (14). Gubitkom države, židovska se religija reorganizira: središte društvenog života postaje židovska općina, organizacija koja kroz prilagođenu religiju nastavlja »socijalna« načela Starog zavjeta. (Mojsijevi zakoni određivali su odnose pojedinca prema Bogu, prema drugom čovjeku i prema cijelom narodu.)

Ako Židovsku općinu usporedimo sa staleškom organizacijom srednjovjekovnog feudalizma, primjećujemo demokratsku organizaciju ravnopravnih članova, gdje se zajednica brine za svakoga ponaosob. Duhovno vodstvo općine pripada rabinu, »učenom čovjeku«, što znači da je svaki član općine mogao postati rabin ako bi se istakao znanjem. Čitanje starih knjiga zahtijeva opću pismenost, a uči se četiri godine, kasnije osam, dok talentiraniji i marljiviji nastavljaju školovanje i do 15 godina. Dužnosti židovskih općina nisu, dakle, bile samo religijskog karaktera, već vidno i obrazovnog, dobrotvornog i kulturnog (9: 46). No, pobjedom francuske revolucije i dolaskom buržoazije na vlast, opet se mijenja⁸ židovska religija koja je dotad ipak bila osnovna ideologija Židovstva u srednjem vijeku. Ona nije više sredstvo izdvajanja Židova iz okolnog društva. Ona se postepeno reformira i »... umjesto religije svakodnevnog životnog ponašanja«, kaže Dubnov, »pretvara se samo u religiju sa-vjesti kao razne kršćanske religije okolnih naroda« (6: 251).

Kasnije, židovska općina akcent prebacuje na obrazovanje. Pohađanje židovskih škola bilo je besplatno, a bogatiji su pridonosili za školovanje siromašnijih, tako da nepismenosti gotovo i nije bilo. Židovske su škole bile i jesu najvažnija institucija za razvijanje etničke svijesti i identifikacije, pa je i logično da židovska zajednica mnogo polaže na potporu i razvoj odgojnog i obrazovnog sistema. (Između ostalog, odgoj, znanje i vještina ne mogu biti oduzeti, pa su zbog čestih progona, Židovima i u ranijim stoljećima bili važan temelj sigurnosti.)

Antisemitizam — asimilacija — cionizam

Antisemitizam je star koliko i život Židova u dijaspori. Ekonomske, političke i psihološke komponente raznolike su mu koliko i promjenljivi oblici. Još u doba Rimskog Carstva korijen sukoba nije bio samo vjerski; židovsko društvo u kojemu je svaki član zajednice bio vjerski i pravno izjednačen, a koje je bilo nesklono ropstvu, ugrožavalo je temelje rimskog društva. Još je jedan korijen sukoba Kautsky vidio u neprijateljskom stavu prema trgovini, glavnoj djelatnosti kojom se tokom stoljeća većina Židova bavila: »Lokalna

⁷ Literatura rabina koja se razvijala kroz tri stoljeća — od 1. stoljeća prije nove ere do 2. stoljeća nove ere i bila sredena u Zborniku kodeksa običajnog prava. Ti zbornici pod zajedničkim nazivom *Talmud* bit će mjerodavni za Židove bez obzira gdje žive.

⁸ Tada su se Židovi-vjernici organizirali u tri sekte, kako su još i danas organizirani — ortodoksní, konzervativni i reformirani. Razlika je među njima prvenstveno u načinu prihvatanja tradicionalnih obreda, a ovisno o razini ortodoksnosti. Na židovski religiozni život utječe Talmud.

ograničenost zemljoposjednika za zemlju bila je suprotna pokretnosti i internacionalnosti trgovaca. Isto tako, profiti trgovaca stvarani su djelomično na njihov račun. I industrija koja je proizvodila za izvoz, bila je prema trgovcu u sličnom neprijateljskom odnosu, kao što su danas kućni radnici prema poslodavcima« (22: 286).

U srednjoj Evropi, Njemačkoj i Austro-Ugarskoj, antisemitizam je iz mnogo razloga bio konstanta. U spomenutim zemljama nije bilo buržujskih revolucija kao u zapadnoj Evropi, a feudalno se plemstvo naglo pretvaralo u industrijske magnate zadržavajući feudalistička i militaristička shvaćanja, dok je sitna buržoazija u Židovima vidjela konkurente. Kad su te zemlje izgubile prvi svjetski rat, ekonomska se i društvena kriza povećala, a antisemitizam uzimao još većeg maha jer je većina očekivala da će isključivanjem Židova iz ekonomske i socijalne strukture dotičnih zemalja, postići poboljšanje svoga vlastitog položaja (6: 45).

Međutim, već krajem 19. stoljeća jačala je, pogotovu kod imućnijih Židova u Evropi, težnja za asimilacijom kojom se pokušava osigurati prosperitet i vlastiti položaj u društvu. Prema Vajsu asimilacija je nesumljivo prirodna pojava, kako u biološkom tako i u društvenom pogledu. Normalno je da se pojedinci i grupe, koje duže vrijeme žive u istoj sredini, sve više prilagođavaju i najposlije s njom potpuno identificiraju (45: 16). U borbi za emancipaciju u zapadnoj i srednjoj Evropi, Židovi su bili više zainteresirani za ravnopravan status kao građani nego za specijalan status kao Židovi. Židovski liberali smatrali su se članovima iste nacionalnosti kao i njihovi susjedi, razlikujući se od njih samo po religiji. (Kao rezultat toga, nastalo je opredjeljenje — »Židovi Mojsijeve vjere« — 9: 19). Ali, samo se manji dio Židova htio i mogao asimilirati. Velika većina nije za to imala ni ekonomske ni kulturne uvjete i bila je još duboko vezana za tradicionalne oblike židovskog života. Između ostalog, neki su osjećali da je u istinskoj demokraciji involvirano i pravo manjinskih grupa na svoje posebne kulturne, vjerske i nacionalne osobine i potrebe.

Cionizam⁹ se pobrinuo za alternativu kod onih Židova koji su uvidjeli da se ne mogu potpuno asimilirati u okolnu kulturu. Ideju da bi Židovi morali imati svoju državu, među prvima je isticao Moses Hess čija se knjiga »Rim i Jerusalem« pojavila 1862. Kasnije, 1896, sa svojim djelom »Der Judenstaat«, Theodor Herzl podiže cionizam na razinu međunarodnog političkog pokreta (35: 45). Pod utjecajem cionizma raniji identitet židovstva, koji je u 19. stoljeću bio pretežno vjerski, prerastao je tokom 20. stoljeća u nacionalni. Stvorena je snažna politička organizacija koja je za svoj krajnji cilj odredila teritorijalnu koncentraciju Židova, buduću židovsku državu sa židovskom nacijom. Po svojoj osnovnoj koncepciji, cionistički pokret¹⁰ činio je neophodnim zbliženje i ujedinjenje raznih židovskih grupa, naročito Sefarda i Aškenaza. S lozinkom o »sakupljanju rasutih«, cionizam je uskoro počeo naseljavati Židove u Palestini.

Kod Židova je kao kod malo koje druge zajednice moguće kroz stoljeća pratiti neprekidno stapanje s drugim narodima kao i ponovno buđenje i prinudno vraćanje prvobitnoj nacionalnoj svijesti, pa i, kao posljedicu progona

⁹ Po brdu Cion ili Sion kod Jeruzalema, na kojemu je bio izgrađen jeruzalemski hram; u prenesenom smislu Cion je sam Jeruzalem kao političko, vjersko i kulturno središte Židova (4).

¹⁰ Cionizam je pokušao riješiti položaj Židova koristeći sheme slične evropskim nacionalnim pokretima 19. stoljeća, u ovom slučaju usmjerene tradicionalnoj biblijskoj slici »obećane zemlje«. Kao i u nekim drugim pokretima za osnivanje i održavanje nacionalnih država, cionizam je sadržavao nacionalističke (etnocentričke) elemente. Oni su se s vremenom zaostavali prema zatečenom stanovništvu u Palestini nakon što su Židovi uspostavili političku vlast na dijelu tog područja.

i izoliranja unutar tih istih naroda. S jedne strane postoji tendencija prema rastućoj židovskoj identifikaciji, dok s druge strane Židovi i dalje inzistiraju da ne budu identificirani kao Židovi. Zbog toga istovremeno postoje dva suprotna pokreta u njihovu životu — jedan prema židovskom centru, drugi od njega (10; 36; 41).

Židovi na području jugoslavenskih zemalja

Mnogobrojne migracije koje su karakteristične za povijest Židova u dijaspori, znatno utječu i na povijest Židova u jugoslavenskim zemljama. Židove susrećemo uz jadransku obalu, u Sloveniji, u unutrašnjosti Hrvatske i Bosne, Srbije, Makedonije i Vojvodine — u raznim epohama.

Iz povijesti Židova jugoslavenskih zemalja ponavlja se nekoliko puta proces poznat iz drugih krajeva svijeta: iz ekonomskih razloga ili zbog vjerskih progona, Židovi traže novu postojbinu — najprije u strani svijet prodiru pojedinci, nakon nekoliko godina ili desetljeća u novoj se sredini ustaljuje veći broj Židova, osnivaju se općine. Židovska zajednica u jugoslavenskim zemljama ima dokazani kontinuitet opstanka od gotovo dvije tisuće godina (8; 23; 26; 48).

Na području današnje *Hrvatske* prvi ostaci židovskih nadgrobnih spomenika iz rimskog doba nađeni su u Solinu, gdje je četiri stoljeća postojala židovska općina. Pošto su godine 641. Avari razorili Solin, Židovi se sele u Split (23).

U ranom srednjem vijeku Židovi u Hrvatskoj održavaju veze sa Hazarima, a i sa Španjolskim Arapima (8). U srednjem vijeku, splitski i dubrovački Židovi važni su posrednici između Italije i Dalmacije, s jedne, i Bosne, Srbije i Turske, s druge strane (11: 23). Židove nalazimo i u Istri, Hrvatskoj i Slavoniji, ali u 16. stoljeću, kada su Hrvatskom zavladaali Habsburgovci, Židovi moraju napustiti zemlju.¹¹ Od godine 1526. do u slijedeća dva stoljeća, u Hrvatskoj i Slavoniji više nije bilo Židova (12; 13; 42). Jedino je iznimka bio grad Zemun u kojeg su došli Židovi iz Češke, a sredinom 18. stoljeća i bjegunci iz Beograda (11: 63). U to vrijeme Židova je bilo još samo u Dalmaciji u koju su u 16. stoljeću došli Sefardi protjerani iz Španjolske. Njihovo konačno naseljavanje na području Hrvatske (dolaze uglavnom iz Mađarske, Češke, Moravske i Gradišća) počinje tek 80-tih godina 18. stoljeća, kad su Ediktom o toleranciji Josipa II za Židove smanjena mnoga ograničenja i pružena im mogućnost naseljavanja i privređivanja. Na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće na teritoriju Hrvatske, Slavonije i Dalmacije bilo je oko 20.000 Židova, uglavnom Aškenaza, dok je Sefarda bilo u Dalmaciji i u Zemunu (37: 14).

Iako postoje znaci da je u *Vojvodini* bilo Židova i u vrijeme antičke židovske države, njihove prve zajednice spominju se tek u 16. stoljeću, i otad naseljavanje teče, pa se u mnogim mjestima (Novom Sadu, Subotici, Somboru, Senti, Zrenjaninu, Pančevu, itd.) osnivaju židovske općine. Krajem prvoga svjetskog rata na teritoriju Vojvodine djeluje odlično organizirana židovska zajednica sa 20.000 članova (37; 21).

Spomenuta židovska migracija iz Moravske, Gradišća i drugih (tada) mađarskih pokrajina, odigrala je u nastajanju hrvatsko-slavonsko-vojvođanskog židovstva istu onu ulogu koju je, u mnogo većim razmjerima, u 16. stoljeću

¹¹ Židove iz slovenskih zemalja Austrije izgone njemački grofovi. Slovenski Židovi našli su sklonište u Gradišću i u zapadnoj Mađarskoj, odakle će kasnije stići osnivači mnogih hrvatskih i slavonskih općina.

odigralo doseljenje sefardskih Židova u Tursku, Srbiju, Makedoniju, Bosnu i uopće na Balkan (8).

U *Sloveniji* Židova je bilo već u 9. stoljeću, ali do masovnijeg useljavanja došlo je u 12. stoljeću. Najbrojnija židovska zajednica bila je u Mariboru, dok je manji broj Židova bio nastanjen u Ljubljani, Ptuju i Radgoni. Krajem 15. stoljeća protjerani su iz Slovenije u koju se u manjem broju vraćaju tek krajem 18. stoljeća (37: 7).

U *Bosni i Hercegovini* turska vladavina pruža pomoć židovskim izbjeglicama, a Sarajevo je glavni centar okupljanja Židova pridošlih iz Španjolske, većinom preko Dubrovnika, koji je bio veza za prijelaz u Solun, Skopje, sjevernu Srbiju i Bosnu. Židovi su u Bosni, kao i u svem turskom carstvu, imali svoju vjersku i prosvjetnu autonomiju, pa iako su se na njih odnosila stanovita ograničenja koja su ih, kao i ostale nemuslimane, stavljala u neravnopravan položaj prema muslimanima, društveni položaj Židova bio je znatno povoljniji od položaja zavisne, feudalnim obvezama opterećene »raje«. Židovi su bili slobodni, a turski su se sultani trudili da im tu slobodu omoguće i kod svojih susjeda — Dubrovčana i Mlečana (20; 21; 32; 40).

Nakon godine 1878. austrougarskom okupacijom tih dotad turskih pokrajina, u Bosnu se iz Galicije, Bukovine, Slovačke, Češke i Moravske doseljavaju aškenaski Židovi¹² dok je pojedinaca bilo već za turskih vremena. Između Sefarda i Aškenaza (koji su na prijelazu u 20. stoljeće sačinjavali četvrtinu ukupnoga židovskog stanovništva u Bosni) nije bilo društvenih dodira sve do širenja cionističkog pokreta i afirmacije židovske nacionalne misli (15: 25). U to vrijeme, u Bosni i Hercegovini bilo je oko 12.000 Židova (37: 18).

Prvi podaci o naseljavanju Židova u *Srbiji* potječu iz 10. stoljeća (24: 27). S vremenom je sve više znakova o njihovoj prisutnosti, pa se spominju u vrijeme cara Dušana i kneza Lazara. U drugoj polovici 14. stoljeća Židovi iz Mađarske i Njemačke nastanjuju se u Beogradu. Tokom 16. stoljeća dolazak španjolskih Židova mijenja strukturu židovske zajednice u Srbiji. U 18. stoljeću u Beogradu se smjenjuju Turci i Austrijanci. U 19. stoljeću položaj je Židova promjenljiv (u Obrenovićevskoj Srbiji svakim smjenjivanjem kneza mijenjaju se i propisi za Židove), uglavnom loš. Tek se godine 1878. Berlinskim kongresom koji je ozakonio ravnopravnost Židova u novim nezavisnim balkanskim državama, njihov položaj promijenio.

U *Makedoniji*, u Stobima, nađeni su ostaci sinagoge iz 3. ili 4. stoljeća, a kasnije se spominju organizirane židovske zajednice u Skopju, Bitoli, Ohridu i Strugi. Skopje se tokom 16. stoljeća razvilo u važno trgovačko središte Makedonije, pa je privuklo veći broj Židova iz Holandije i Španjolske. Od druge polovice 19. stoljeća Židovi se nastanjuju i u Štipu. Krajem 19. stoljeća u Bitoli živi oko 6000 Židova (8; 46). U to vrijeme u Srbiji i Makedoniji zajedno je bilo oko 20.000 Židova (37: 11).

Po porijeklu, jugoslavensko je židovstvo aškenasko-sefardska zajednica od kojih se svaka u kulturnome, prosvjetnome i ekonomskom pogledu razvijala pod specifičnim uvjetima karakterističnim za svaku od pokrajina u kojoj su živjeli (9). Osnivanjem države SHS, obje su se grupe počele stapati u jedinstvenu židovsku zajednicu na čelu koje bijaše — Savez jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije. Savez je bio centralni organ i predstavnik svih židovskih općina i imao je zadaću da se brine o pojedinim općinama, da posreduje u službenim dodirima s državnom vlasti i općinama, da njeguje kulturne i

¹² Pobude koje su potaknule ovu migraciju, uz pojavu antisemitizma koji se u austrijskim pokrajinama počeo sve više osjećati, bile su ekonomske prirode. Novi okupirani teritoriji bio je tehnički i ekonomski nazadna provincija u kojoj se, u svakoj struci, moglo naći posla.

vjerske tekovine i jača položaj židovske zajednice u Jugoslaviji (37: 31). Nakon stvaranja Saveza, uslijedilo je razdoblje relativno mirnog života židovske zajednice u Jugoslaviji: osnovane su razne organizacije i društva: kulturna, prosvjetna, dobrotvorna, sportska, radnička i druga.

Oko dvije trećine Židova u predratnoj Jugoslaviji bili su Aškenazi, porijeklom iz istočnoevropskih i srednjoevropskih zemalja (Češke, Slovačke, Mađarske, Poljske, Austrije, Rusije, itd.), a oko jedne trećine bili su Sefardi, porijeklom iz Španjolske, Portugala, Italije, Turske i drugih balkanskih zemalja. Većina Sefarda, živjela je u Bosni, Makedoniji i u Beogradu, dok je većina Aškenaza živjela u Hrvatskoj i Vojvodini. Gotovo svi ortodokсни živjeli su u Vojvodini. Pridošli Aškenazi brže su se prilagodili novoj okolini nego Sefardi koji su živjeli u potpuno židovskom miljeu i nekoliko stoljeća odolijevali integraciji. Sefardi su i u Španjolskoj i na Balkanu bili pod utjecajem islama, dok su Aškenazi živjeli pored kršćana, prvenstveno katolika. Sefardi su pod Osmanlijama prihvatili orijentalni način života, dok su Aškenazi, pod Habsburgovcima, pripadnici zapadnog kulturnog kruga (9: 13,16). Pred drugi svjetski rat bilo je u Jugoslaviji 117 židovskih općina. U mjestima gdje je bilo u većem broju i Sefarda i Aškenaza, postojale su u pravilu posebne sefardske i aškenaske općine. Prema statističkim podacima iz 1939. u Jugoslaviji je registrirano oko 71.000 jugoslavenskih Židova i oko 3000—5000 Židova stranog državljanstva. Gotovo sva židovska populacija bila je koncentrirana u urbanim centrima, osobito u velikim gradovima (31: 170). Židovske zajednice postojale su na 110 lokacija, međutim 75% Židova živjelo je u 13 gradova, a 40% u Beogradu, Zagrebu i Sarajevu. Zahvaljujući urbanoj prirodi židovske zajednice (za razliku od ruralnog karaktera tadašnje Jugoslavije), njihov socioekonomski položaj bio je različit od socioekonomskog položaja većine stanovništva; dok se 76% aktivne radne snage u Jugoslaviji bavilo poljoprivredom, samo 6% Židova nalazimo u toj djelatnosti (9: 25).

Tradicionalna sefardska zajednica (kao što bijaše ona u Sarajevu i Beogradu) i moderna, prilično asimilirana aškenaska (kao što je bila ona u Zagrebu), bili su glavni religijski, lingvistički, socijalni i ekonomski modeli jugoslavenskog židovstva.

U Jugoslaviji nije nikad postojao organizirani antisemitski pokret prije drugoga svjetskog rata. Od vremena do vremena postojale su antisemitske provokacije koje nisu dobile podršku od kralja i vlade. »Za eventualne mjere koje su poduzimane«, tvrdi Freidenreich, »prije bi se moglo reći da su imale ksenofobični karakter nego antisemitski, budući da su bile usmjerene na Židove-strance, a ne na domaće« (9: 92). Takav antisemitizam više se pojavljivao unutar bivših teritorija Habsburške monarhije, nego u Srbiji ili prijašnjim osmanlijskim područjima. Zato je bio više uperen protiv Aškenaza, a manje protiv Sefarda. Rasna varijanta antisemitizma bio je uvozni njemački fenomen koji nikada nije pustio duboko korijenje. Međutim, posljednjih se godina pred drugi svjetski rat položaj Židova u Jugoslaviji pogoršao.¹³ Profasistički i reakcionarni režimi počeli su javno podržavati antisemitizam, tako da 1940. dolazi i do prvih zakonskih mjera kojima se židovskoj omladini ograničava pravo školovanja i Židovima zabranjuje trgovina živežnim namirnicama (9).

Godine 1918, stvaranjem jugoslavenske države našli su se u okviru iste države Židovi iz Srbije i iz jugoslavenskih zemalja koje bijahu u sastavu Austro-Ugarske. Građanska emancipacija tada je već bila ostvarena. Proces asimilacije bio je orijentiran prema kulturi jugoslavenskih naroda, osim u Voj-

¹³ Vidi: Sekelj, R: »Antisemitizam u Jugoslaviji (1918—1945)«, *Revija za sociologiju*, Zagreb, XI/1981, br. 3—4, str. 179—189.

vodini gdje je asimilacija bila orijentirana prema mađarskoj i njemačkoj kulturi. Kod nekih dolazi do prekidanja veza sa židovstvom, dok kod drugih te tendencije idu samo do stanovitih granica (Srbi Mojsijeve vjere, Hrvati izraeličanske vjeroispovjesti i sl.). U Srbiji, asimilacija nije bila toliko jaka kao u Hrvatskoj, dok Sefardi u Bosni nisu bili orijentirani prema asimilaciji. Aškenazi u Hrvatskoj bili su podložniji asimilaciji, pa je upravo u tim zajednicama cionizam našao plodno tlo, koji se poslije osnivačkog kongresa u Bazelu 1897. brzo proširio po Jugoslaviji. Cionizam započinje borbu za židovski identitet, a protiv asimilacije, pa tako zagrebačka židovska zajednica prihvaća cionističku ideju o narodnom preporodu i obnovi domovine u Palestini.

Nadolazeća generacija, međutim, sve je više prihvaćala cionizam u njegovoj generalnoj ili umjerenoj formi, što je značilo podržavanje židovske nacionalnosti i vjeru u budućnost židovske domovine u Palestini, ali vlastito opredjeljenje za život u Jugoslaviji. Kasnije se većina Židova uklapa u nacionalni život zemlje, prihvaća njene norme i običaje, čak i tradiciju, ali ne raskida sa židovstvom. Rada se posebni fenomen dvojne pripadnosti (45).

Genocid — Izrael — migracije

»Židovsko pitanje« koje se povremeno javljalo u toku posljednjih 2000 godina, dobilo je u 20. stoljeću svoje »konačno rješenje« u zemljama Evrope. Treći Rajh bio je inicijator, organizator i provodilac svih protužidovskih mjera koje su se završile genocidom. Progoni u Njemačkoj i u drugim zemljama pod utjecajem Trećeg Rajha izazvale su nove valove masovnih migracija. Manji dio izbjeglica našao je sklonište u Palestini ili drugdje, dok je veći dio ostao u neizvjesnoj situaciji i predstavljao veliki teret za druge židovske zajednice. Već od 1933. u Jugoslaviju su pristizali valovi izbjeglica. Savez židovskih općina odmah je pristupio organiziranju odbora za smještaj izbjeglica pri općinama i sakupljanju sredstava.¹⁴ Prva velika općina na tom emigrantskom putu bio je Zagreb, koji postaje tranzitnom stanicom i privremenim pribežištem. Jugoslavenski Židovi pokušavaju pružati pomoć iz vlastitih sredstava, ali broj emigranata raste i u pomoć priskaču svjetske židovske organizacije. Situacija se pogoršava 1938, kada počinju dolaziti izbjeglice iz Austrije, Njemačke, Sudeta i Mađarske. Samo kroz Zagreb do 1941. prošlo je 55.000 ljudi (38). Početkom 1941. u Jugoslaviji je bilo oko 75.000 Židova, od čega oko 4000 izbjeglica koje je rat tu zatekao (37:80).

Najveća tragedija u povijesti Židova u Jugoslaviji počela je 6. travnja 1941. Nacisti su u Jugoslaviju ušli s gotovom organizacijom¹⁵ i odgovarajućim upravnim aparatom za »konačno rješenje židovskog pitanja«. Iako je Jugoslavija bila među posljednjim državama koje je Treći Rajh u drugome svjetskom ratu okupirao, genocid protiv Židova bio je primijenjen najprije u Jugoslaviji, što se kasnije pred svjetskom javnošću »opravdavalo« pojavom narodnooslobodilačkog pokreta u kojemu su Židovi »uzeli vidnog udjela« (33).

Kao rezultat svega toga, zajedno sa gotovo dva milijuna drugih građana Jugoslavije i zajedno sa 6 milijuna drugih Židova u Evropi, izgubilo je živote oko 80% jugoslavenskih Židova, tj. oko 60.000 ljudi uključujući i 3.000 izbjeglica iz zemalja zapadne Evrope koji su se u Jugoslaviji zatekli (33:201).

¹⁴ Pri Savezu je osnovan centralni fond koji je akciju financirao sve do okupacije Jugoslavije 1941, kada je prestala i sva ostala djelatnost Saveza (37).

¹⁵ Sjedište te organizacije bilo je u Berlinu, u sastavu Gestapoa. To je bila posebna sekcija pod šifrom »IVb-4« kojom je rukovodio Eichman.

Kada je rat završen i Jugoslavija oslobođena, počeli su se i preživjeli Židovi vraćati iz narodnooslobodilačke vojske,¹⁶ iz zarobljeničkih logora i iz izbjeglištva u svoju zemlju. Ukupno ih je preživjelo 15.000, od kojih se u Jugoslaviji opet okupilo oko 13.500, a 1.500 ostalo je u zemljama u koje su se sklonili za vrijeme rata (Palestini, SAD, Kanadi, Južnoj Americi i drugdje). Katastrofa pod nacizmom, a zatim nove prilike SFRJ bitno su izmijenili brojni sastav, socijalnu strukturu i ideološku sliku židovske populacije. Gotovo 70% preživjelih nastanilo se u nekoliko većih gradova. Od ranijih trgovaca, privatnih činovnika i pripadnika slobodnih profesija regrutiraju se državni službenici i intelektualci u raznim društvenim službama.¹⁷

Odmah nakon rata obnovljen je Savez jevrejskih općina i židovske općine kojih je danas 35, dok ih je prije rata bilo 117 (2).

Do drugoga svjetskog rata još uvijek je Evropa bila centralni kontinent po broju i utjecaju Židova. U raznim evropskim zemljama živjelo je preko deset milijuna Židova. Danas u Evropi nema velikih židovskih centara, a glavni aktivni centar prelazi u SAD (41). Novi i po općežidovskom značaju najvažniji centar nastao je u Palestini. Od šesto tisuća Židova, koliko ih je tamo bilo u vrijeme proglašenja države Izrael, njihov se broj popeo na oko 3,5 milijuna. Nakon drugog razorenja hrama većina Židova otišla je u Evropu i uvijek je, unatoč svom životu u dijaspori, smatrala Izrael svojom domovinom. U Palestini, u kojoj je u smislu Balfourove deklaracije postojala »nacionalna domovina« pod mandatom Engleske, 14. V 1948. proglašena je država Izrael. Sigurno se može diskutirati o okolnostima njezina postanka, no gledano kroz prizmu židovske povijesti, postanak i postojanje države Izrael predstavlja najbitniji židovski nacionalni događaj. Izrael je nastao kao rezultat cionističkog pokreta koji je prvi stvaranjem nacionalnog središta u Palestini dao novu dimenziju dijaspori — ona sada postaje židovska periferija.

Izraelski demografski sastav jedinstven je po tome što Izrael nije samo zemlja s emigrantima, nego je to država imigranata. Imigracija je bila i ostaje jedan od glavnih izvora porasta stanovništva u Izraelu (34).

Prve useljeničke grupe — *alije* — krenule su krajem 19. stoljeća iz Rusije i Rumunjske s valom pogroma, druge alije stižu početkom 20. stoljeća i započnu osnivati prva gospodarska naselja. Treće su se alije uputile za vrijeme prvoga svjetskog rata, nakon Balfourove deklaracije. Migracija četvrte alije počela je 1924. iz Poljske, dok je neposredno pred drugi svjetski rat imigracija bila limitirana od britanske državne uprave. Nakon nastanka Izraela od kraja 1951. u Izrael je ušlo oko 700.000 osoba. Prvih 25.000 dođoše sa Cipra i iz evropskih logora za raseljene osobe. Nakon toga slijedila je imigracija ostalih koji su preživjeli rat. Razdoblje 1948—1951. karakteristično je i po velikoj imigraciji iz Azije i sjevernoafričkih zemalja (1; 7).

Između 1948. i 1952. dolazi do iseljavanja i jugoslavenskih Židova.¹⁸ Bilo je ukupno pet iseljeničkih skupina od kojih prva i najveća 1948, u kojoj se nalazilo oko polovine preživjelih jugoslavenskih Židova, a zatim po jedna 1949,

¹⁶ U procesu uključivanja Židova u revolucionarni radnički pokret, Romano razlikuje dva perioda — 1919—1932, u kojem su bili uključeni Židovi najvećim dijelom iz redova intelektualaca i studenata, i period 1933—1941, u kojem je došlo do masovnijeg uključivanja. Tome je pridonio pojačani utjecaj KPJ i sve jače prodiranje nacističke ideologije u Jugoslaviju protiv koje je Partija vodila borbu i time još više stekla povjerenje Židova koji su prvenstveno bili pogodeni nacističkom ideologijom. Međutim, Židovi su od samog početka bili sputani da u borbi sudjeluju u onoj mjeri u kojoj bi to inače bilo moguće, jer su većinom živjeli u gradovima gdje je fašistička vlast bila najviše koncentrirana (33; 205, 206). Razmjerno se velik broj Židova priključio NOB-u; oko 1.300, od kojih je poginulo čak 70% (33; 276).

¹⁷ Pred početak masovnih iseljavanja u Izrael (1948) u tim zvanjima bilo je oko 70% svih Židova sposobnih za rad.

¹⁸ Židovi jugoslavenskih zemalja nisu bili iseljenički element kao što su bili, na primjer, poljski i ruski Židovi, koji su se iseljavali u druge zemlje u toku posljednjih stotinu godina.

1950, 1951. i jedna manja 1952. U pet godina otprilike iselilo se oko 8.000 ljudi (37:117). Izraelci jugoslavenskog porijekla, kojih ima oko 10.000, uzimajući u obzir i oko 2.000 starosjedilaca koji su se uselili prije rata, u toku i odmah poslije rata, članovi su organizacije koju su osnovali još predratni useljenici nastanjeni u gradovima i kibucima — Udruženje Židova iz Jugoslavije u Izraelu. Udruženje je nakon osnivanja Izraela u suradnji sa državnim i društvenim ustanovama pomagalo novim useljenicima iz Jugoslavije (37:127). Međutim, pojavila se i početna nesigurnost u prvim mjesecima života u novoj zemlji. Stvaranje nove egzistencije donijelo je nova i neočekivana razočaranja. U 1953. i 1954. napustilo je Izrael oko 600 Židova jugoslavenskog porijekla; trećina se vratila u Jugoslaviju, a ostali su otišli uglavnom u Kanadu i Brazil (45; 35).

Emigracije iz Izraela bilo je i kod Židova porijeklom iz drugih evropskih zemalja kao i kod Židova rođenih u Izraelu.¹⁹ Novi imigranti, gotovo u svakom razdoblju bili su (i jesu) najviše zahvaćeni emigracijom. Emigranti su vjerojatno oni koji nisu bili dovoljno motivirani ostankom u Izraelu i/ili oni koji nisu prevladali teškoće prilagođavanja novoj okolini. Kod emigranata koji su rođeni u Izraelu, navodi Sabatello, ekonomski motivi za emigraciju igrali su važnu ulogu, ali je možda snažniji motiv bilo obrazovanje izvan zemlje (34). U svakom slučaju, migratorna kretanja u Izrael i iz Izraela više nego ekonomskim, bila su potaknuta političkim, ideološkim ili osobnim motivima.

Danas se u Izraelu nalazi tek jedna petina cjelokupnoga svjetskog židovstva. No golema većina židovskog naroda gleda u Izraelu najjače žarište za očuvanje židovskih kulturnih vrijednosti. Time je, zapravo, određen i odnos Židova u dijaspori prema Izraelu. Oni su u prvom redu građani zemalja u kojima žive. Ili kako kaže Goldstein: »Dvojna pripadnost olakšala je Židovima kroz 19. stoljeće da se održe, ali im danas onemogućava da budu samo Židovi. Urasli u privredu, kulturu i politiku zemalja u kojima žive, napajani i na njihovim tradicijama, svjesni da su tim svojim novim domovinama mnogo pružili i od njih ponegdje mnogo i dobili, Židovi u većini slučajeva više nisu u stanju da olako kidaju sve te mnogostruke nežidovske veze« (14: 301).

* * *

Već i iz ovako pojednostavljene povijesne građe i naznačenih socioloških kategorija fenomena židovskih migracija, budućim se istraživačima lako nameću mnoga proučavanja, od kojih, kao problemske fenomene, vidimo i predlažemo tek neke; istraživalačku bi pažnju, ponajprije trebalo usmjeriti strukturnoj analizi i pojmovnom određenju dijaspore. Kod iseljavanja, pažnju bi trebalo posvetiti motivacijama migracija, koje su se u Židova nerijetko odigravale iz razvijenijih u manje razvijene krajeve, pri čemu je naglasak na kategorijama osjećaja nesigurnosti i neadekvatnosti unutar zemlje emigracije. Promatramo li s aspekta jugoslavenskih Židova nakon drugoga svjetskog rata, takvo bi istraživanje, utemeljeno na podacima o iseljavanju Židova iz Jugoslavije u Izrael u razdoblju 1948. do 1952, i naknadnom seljenju većih grupa iz Izraela u Brazil, Kanadu itd. moglo, primjerice, otvoriti zanimljive aspekte fenomena: razloge iseljavanja iz nove Jugoslavije, probleme adaptacije u novoj sredini i motive novog seljenja. To nas svakako vodi i jednome novom sklopu mogućih proučavanja: apsorpciji imigranata unutar socijalnoga i kulturnog okvira novog društva (jugoslavenski Židovi u Izraelu, a potom »izraelski« jugoslavenski Židovi u zemljama Amerike!), s naglaskom na institucionalizaciji

¹⁹ Od 1948. napustilo je Izrael oko 330.000 Židova (za 63% Izrael je zemlja rođenja) (Skatel. H. Dž. »Demografska dilema Izraela«. *Međunarodna politika*, Zagreb, XXXVIII/1987, br. 892 (I. VI), str. 23—26).

očekivanih uloga u novim sredinama. U nekom međuprostoru između dvije spomenute skupine fenomena, svakako bi se nalazila i pojava koju možemo nazvati »socijalnom strukturom migracijskog procesa«; na našem jugoslavenskom primjeru, ona bi pokazivala socijalnu dinamiku migracijskih kretanja od pojedinačnih,²⁰ preko manjih grupa (obitelji, susjedstvo) do kolektivnih u najširem smislu (cijele židovske općine). Istraživane bi grupe, preko svoga socijalnog ustrojstva, vrijednosti i uloga svakako pokazivale zanimljivu vezu s početnim motivima migracije.

Ovdje navedeni predlošci istraživaču koji je za »židovsko pitanje« zainteresiran s migracijskog stajališta, ponajvljamo, svakako su samo neki od mogućih (7; 34; 45).

LITERATURA

1. Alkalaj, D. A. »Jugoslovenska alija«, *Jevrejski almanah 1955—1956*, Beograd 1956, str. 190—201.
2. Bogosavljević, M. »Rezultati istraživanja jevrejske zajednice u Jugoslaviji 1985«, *Jevrejski pregled*, Beograd, 1987, br. 1—2, str. 1—7.
3. Bramer, H. »Jevrejski nonkonformizam«. *Jevrejski pregled*, Beograd, 1971, br. 3—4, str. 17—20.
4. »Cionizam«, u: *Opća enciklopedija jugoslavenskog leksikografskog zavoda*, II svezak. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1977, str. 84—85.
5. Dojč, V. »Jevrejska porodica u Jugoslaviji«. *Jevrejski pregled*, Beograd, 1982, br. 1—2, str. 7—12.
6. Dubnov, S. *Kratka istorija jevrejskog naroda*. Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1986, 275 str.
7. Eisenstadt, S. N. *The Absorption of Immigrants*. London: Routledge and Kegan Paul LTD, 1954, 275 str.
8. Eventov, J. *Istorija Jevreja Jugoslavije: od davnine do kraja 19. stoljeća*. Tel Aviv: Hitahdnt olej Jugoslavija, 1971. (rezime na srpskohrvatskom jeziku), str. 370—398.
9. Friedenreich, H. Z. P. *Belgrade, Zagreb, Sarajevo: A Study of Jewish Communities in Yugoslavia before World War II*. doktorska disertacija, Columbia University, 1973, 325 str.
10. Glazer, N.; Moynihan, D. P. *Beyond the Melting Pot*. Cambridge, Massachusetts: The M. I. T. Press, 1967, 360 str.
11. Glesinger, L. »Iz povijesti Jevreja u Hrvatskoj«. *Jevrejski almanah 1954*, Beograd, 1954, str. 60—67.
12. Goldstein, S. »... a trgovinom cvatu gradovi«. *Danas*, Zagreb, 1986, br. 247 (11. XI), str. 67—68.
13. Goldstein, S. »200 godina zagrebačke židovske zajednice«. *Referat na svečanoj akademiji*. Zagreb, 8. 11. 1986, str. 10.
14. Goldstein, S. »Potomstvo naroda izabranog: Biblija i opstanak židovskog naroda«. *Kritika*, Zagreb, 1970, br. 12, str. 287—312.
15. Hahamović, J. »Aškenazi u Bosni i Hercegovini«, u: *Spomenica. 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo: Odbor za proslavu 400-godišnjice dolaska Jevreja u BiH, 1966, str. 141—155.

²⁰ Izuzetno je zanimljiv fenomen seljenja mladića i djevojaka koje su židovski roditelji sokolili na povratak u maticu zemlju, dok su oni sami iz bilo kojeg razloga ostajali u Jugoslaviji.

16. Herman, M. »Socijalna pravda u Jevrejstvu«, *Jevrejski almanah 1965—1967*, Beograd, 1967, str. 9—15.
17. »Jews Identity«, u *Encyclopaedia Judaica*, vol. 10. Jerusalem: Keter Publishing House Jerusalem Ltd., 1974, str. 54—66.
18. Kadelburg, L. »Neka aktualna pitanja«. *Jevrejski pregled*, Beograd, 1970, br. 11—12, str. 1—6.
19. Kadelburg, L. »Položaj i perspektive jevrejske zajednice u Jugoslaviji«. *Jevrejski almanah 1968—1970*, Beograd, 1970, str. 9—17.
20. Kamhi, H. »400-ta godišnjica jevrejske opštine u Sarajevu«. *Jevrejski almanah 1961—1962*, Beograd, 1962, str. 15—24.
21. Kamhi, H. »Jevreji u privredi Bosne i Hercegovine«, u: *Spomenica. 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo: Odbor za proslavu 400-godišnjice dolaska Jevreja u BiH, 1966, str. 55—71.
22. Kaucki, K. *Poreklo kršćanstva*, Beograd: Kultura, 1967, 512 str.
23. Kečkemet, D. *Židovi u povijesti Splita*. Split: Jevrejska općina u Splitu, 1971, 252 str.
24. Kovačević, B. »O Jevrejima u Srbiji«, *Jevrejski almanah 1959—1960*, Beograd, 1960, str. 105—113.
25. Kruševac, T. »Društvene promene kod bosanskih Jevreja za austrijskog vremena«, u: *Spomenica. 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo: Odbor za proslavu 400-godišnjice dolaska Jevreja u BiH, 1966, str. 71—99.
26. Levental, Z. »Naš rad na istraživanju istorije jugoslovenskih Jevreja«, *Jevrejski almanah 1957—1958*, Beograd, 1958, str. 139—149.
27. Mirč, M. S. »Jevreji na Balkanskom poluostrvu i u staroj srpskoj državi«, *Jevrejski almanah 1957—1958*, Beograd, 1958, str. 49—59.
28. Mirković, M. R. »Židovska zajednica u Zagrebu i njen doprinos duhovnoj i materijalnoj kulturi grada«, dokument židovske općine u Zagrebu, 19 str.
29. Neuberger, P. »Jugoslovenski Jevreji u SAD«, *Jevrejski almanah 1955—1956*, Beograd, 1956, str. 203—213.
30. Perera, D. »Neki statistički podaci o Jevrejima u Jugoslovenskom periodu od 1938. do 1965. godine«. *Jevrejski almanah 1968—1970*, Beograd, 1970, str. 135—147.
31. Perić, M. »Posebno demografsko istraživanje jevrejske zajednice u Jugoslaviji«, *Stanovništvo*, Beograd, XII—XIII/1975, br. 3—4 i 1—2, str. 169—183.
32. Pinto, A. *Jevreji Sarajeva i Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1987, 197 str.
33. Romano, J. *Jevreji Jugoslavije 1941—1945. Žrtve genocida i učesnici narodno-oslobodilačkog pokreta*. Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1980, 590 str.
34. Sabatello, E. F. »Israel in the Framework of the Mediterranean Migration: An Antypical Case«, u: *L'emigrazione dal bacino mediterraneo verso L'Europa industrializzata*. Milano: Franco Angeli Editore, 1976, str. 145—169.
35. Seaton-Watson, H. *Nacije i države*. Zagreb: Globus, 1980, str. 357—387.
36. Sklare, M. *The Jews: Social Patterns of an American Group*. New York: The Free Press, 1967, 669 str.
37. *Spomenica 1919—1969*. Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 1969, 264 str.
38. »100 godina organiziranog rada židovskih žena u Zagrebu«, dokument židovske općine u Zagrebu, 12 str.
39. »Stvaralaštvo Jevreja u kulturnoj baštini i razvoju Bosne i Hercegovine«, *Sveske*, Sarajevo, 1984, br. 7—8, str. 9—141.
40. Sućeska, A. »Položaj Jevreja u Bosni i Hercegovini za vrijeme Turaka«, u: *Spomenica: 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo: Odbor za proslavu 400-godišnjice dolaska Jevreja u BiH, 1966, str. 47—55.

41. Schoenfeld, E. »Jewish Americans — A Religio-Ethnic Community«, u: *The Minority Report. An Introduction to Racial, Ethnic and Gender Relations*. New York: CBS — College Publishing Holt, Rinehart and Winston the Dryden Press, 1982, str. 329—356.
42. Schwarz, G. *Povijest zagrebačke židovske općine od osnutka do 50-tih godina 19. vijeka*. Zagreb: Herna Kadiša, 1939.
43. Tadić, J. »Doprinos Jevreja trgovini s dalmatinskim primorjem u 16. i 17. stoljeću«. u: *Spomenica. 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*. Sarajevo: Odbor za proslavu 400-godišnjice dolaska Jevreja u BiH, 1966, str. 33—47.
44. Tadić, J. »Iz istorije Jevreja u jugoistočnoj Evropi«. *Jevrejski almanah 1959—1960*, Beograd, 1960, str. 29—54.
45. Vajs, A. »Jevreji u novoj Jugoslaviji«. *Jevrejski almanah*, Beograd, 1954, str. 5—47.
46. Vajs, A. »Na kraju prve i na početku druge decenije«, *Jevrejski almanah 1955—1956*, Beograd, 1956, str. 7—17.
47. Vinaver, V. »Jevreji u Srbiji početkom XIX veka.« *Jevrejski almanah 1955—1956*, Beograd, 1956, str. 28—35.
48. »Židovi«, u: *Opća enciklopedija jugoslavenskog leksikografskog zavoda*, VIII svezak, Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1982, str. 733—745.

DIASPORA AND THE JEWS ON THE TERRITORY OF YUGOSLAVIA

SUMMARY

The work is an attempt to present the Jewish diaspora as a complex and permanent phenomenon. Through religious, culture-specific, economic, and national characteristics related to the preservation and continuity of the Jews, the phenomena of anti-Semitism, assimilation and Zionism have also been treated. A historical and sociological overview of the Jews inhabiting the territory of Yugoslavia up to the Second World War is given in the second part of the article. After the war and the establishment of the state of Israel, a new period in the history of Jews began: a mass immigration of Jews and the establishment of a new national centre in Palestine. In the final part of the work, the adaptation-related problems of new immigrants in Israel are indicated, as well as their possible further migration, and some models are pointed out that could, in the author's opinion, serve for further research into the problematics concerned.